

ИККИ БУЮК ХАМСАНАВИС ИЖОД КОНЦЕПЦИЯСИ

Буюк озарбайжон шоири шайх Низомий Ганжавий жаҳон адабиётидаги ноёб поэтик ҳодиса – хамсачиликни бошлаб берди. Гарчи форсийда битган бўлса ҳам, улуғ шоирнинг “Панж ганж”ида туркий тафаккур, туркий руҳ акс этгани маълум¹. Улуғ ўзбек мутафаккири ҳазрат Алишер Навоий эса “Хамса”си билан Низомий Ганжавий бошлаган поэтик анъанани янгилаш баробарида юксак тараққиёт босқичига кўтарди. Озарбайжон-ўзбек адабий алоқаларига доир эътиборга молик илмий тадқиқотлар муаллифи профессор Алмаз Улвийнинг ёзишича, Алишер Навоий Низомий анъаналарини изчил давом эттириш билан чекланмай, туркий адабиётнинг тараққиёт даражасини янада юксалтирди². Зеро, буюк салафига бўлган эҳтиром, унинг поэтик тафаккур такомиллидаги беназир хизматлари эътирофи ҳазрат Алишер Навоий “Хамса”сининг ҳар бир достонида яққол сезилиб туради. “Хамса” дostonларининг алоҳида боблари унинг васфига бағишлангани ҳам буни тасдиқлайди.

Икки буюк шоир “Хамса”ларида ижод концепциясига доир қарашлар қандай акс этгани ҳамда улар ўртасидаги муштарак ва ўзига хослик нималардан иборат эканини аниқлаш хамсашуносликнинг муҳим илмий муаммоларидандир. Ушбу мавзунинг чуқур тадқиқ қилиниши, биринчидан, туркий халқлар ўртасидаги ўзаро адабий таъсир илдизларини аниқлаш учун асос сифатида хизмат қилса, иккинчидан, буюк ижодкорлар адабий-эстетик қарашларини қиёсий ўрганиш, назарий умумлашмалар чиқариш имконини беради. Табиийки, бизнинг бу борадаги мухтасар кузатишларимиз ушбу муаммо таҳлилини тўлиқ қамраб олишни даъво қилмайди. Мақоладаги фикрларни беқиёс уммондан олинган бир ҳовуч сувга қиёсланса бўлар, эҳтимол.

Ижодкор тутуми – поэтик тафаккур юксалишининг асоси

Низомий Ганжавий ва Алишер Навоийнинг ижод табиати ва ижодкор тутумига доир қарашлари бугунги кун учун ҳам катта аҳамиятга эга. Бизнингча, икки буюк адиб бадиий ижод олдида қуйидаги адабий-эстетик талабларни қўйган: 1) қалам ва сўзни муқаддас билиш, уни воситаи жоҳ этишдан сақланиш; 2) ижод намунаси мукамал бадиият билан бирга теран маънони мужассам этмоғи зарурлиги; 3) бадиий асар Ҳақ ва

¹ Nacafzada Azizag`a. Nizaminin türklüyü va türklüya münasibati azarbaycan nizamişunaslğında. – Baki, 2019.

² Almaz Ülvi. Özbek adabiyati. – Baki: Elm va tehsil, 2016.– 17 s.

ҳақиқатга таяниши; 4) иждокор ўз мустақил йўлидан юриши, тақлиддан йироқ бўлиши кераклиги.

Ушбу мезонлар Низомий ҳамда Навоий ижоди ва адабий-эстетик қарашларининг моҳиятини белгилайди.

1. Қалам ва сўзни муқаддас билиш, уни воситаи жоҳ этишдан сақланиш. “Хусрав ва Ширин” достонида Низомий қаламнинг муқаддас экани масаласига алоҳида урғу беради. Буюк шоир таърифича, сўздаги хатолик қалам воситасида тузатилади. Иждокор жумладан, мана бундай ёзади:

*Сўзимда не хатолик учраса, кеч,
Қалам чек устига, то қолмасин ҳеч¹.*

Низомий наздида сўзнинг қадри юксакдир. Буюк шоирнинг сўзни осмонга бойлаши сабаби шунда. Шу боис у қаламни ганжномалар қулфини очувчи олмос найзага ташбеҳ этади:

*Ўшал муддатки хилват айламишдим,
Сўзимни осмонга бойламишдим...
Қалам илкингда олмос найзадир чин,
Очар ул неча бир ганжнома қулфин.*

Дарҳақиқат, сўз хазиначисига элтувчи йўлнинг очқичи қаламдир. Бироқ бу хазинани қўлга киритиш осон эмаслиги аён. Ранж тортмай, роҳатдан воз кечмай туриб, бу мақсад ҳосил бўлмайди. Рақам чекмоқ ишида, яъни юксак бадиий асарлар иждоқ қилишда қалам ранж тортмоғи зарурлигини шунинг билан изоҳлаш мумкин.

Шайх Низомий қалам таърифига достоннинг турли бобларида мантиқ зарурати билан тўхталган бўлса, ҳазрат Алишер Навоий “Фарҳод ва Ширин”нинг алоҳида бобини “Қалам васфида бир неча қалам сурмак ва ул рақамкаш таърифин рақамга кетурмакки, назм кишвари саводин якқалама қилиб эрди ва “Панж ганж” авроқиға гуҳарнош рақами тортилиб эрди ва ул роқим бобида ҳамки мунунг хатти маънисин рақамбарақам билди, балки қалам-бақалам нақл қилди. “Байязаллоҳу таоло авроқа жаройимихо” деб номлайди. Аҳамиятли жиҳати, Навоий ушбу бобни қалам васфи билан бошлаб, икки буюк салафи Низомий Ганжавий ва Хусрав Дехлавий фазилатлари таърифи билан давом эттиради. Достоннинг мазкур боби қуйидаги сатрлар билан бошланади:

*Қаламким раҳнаварди тезтакдур,
Азалдин манзили фавқу-л-фалакдур.*

Яъни қалам энг илдам йўлчидир, унинг учун масофа аҳамиятга молик эмас. Қаламнинг манзили фалакдан ҳам юксакроқда – Аршдадир. Бу ўринда тақдир китоби – Лавҳу-л-маҳфузни ёзган илоҳий қалам назарда

¹ Низомий Ганжавий “Панж ганж”дан олинган мисоллар аслиятдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол амалга оширган таржима матни асосида таҳлил этилди: Manba: Nizomiy Ganjaviy. Xamsa. Besh jildda. Bako, 2019.

тутилган. Ҳазрат Навоий фикрича, қалам аҳли буни назарда тутмоғи, макани фавку-л-фалак бўлган қаламнинг шарафини ерга урмаслиги зарур. Бошқача айтганда, қалам билан фақат ва фақат муносиб сўзлар битилмоғи керак. Икки буюк ижодкор Низомий ва Дехлавий ижоди бу борада барча замон ижодкорларига намуна бўла олади. Агар қаламга ана шу улуғ шоирлар каби муносабатда бўлинмаса, масъулият ёдда тутилмаса, ижод аҳли кўлидаги қалам дарёда ўсган оддий қамишдан фарқ қилмайди:

*Қалам баҳри кафида турфа шидур,
Магар дарё аро бутган қамишдур.*

Қаламни васф этар экан, ҳазрат Навоий қалам аҳлининг устози Низомий гарчи Ганжада ором топган бўлса ҳам, ҳар қадами ганж узра экани ҳақидаги фикрни илгари суради. Юлдузлар гуруҳи осмонни қоплагани сингари унинг хазинасидан сочилган гавҳарлар яқсар жаҳонни тутгани бунинг исботидир. Бу хазинадаги гавҳарларнинг қиммати шундаки, сарфлаган билан адо бўлмайди. Ҳар кимки, бу гавҳарлардан насиба ола билса, юз йилда ҳам мингдан бири кам бўлмайди.

Шайх Низомий “Махзан ул-асрор”да ёзишича, қалам аҳлининг мартабаси беҳад юксак. Чунки улар икки жаҳон ганжинасининг калити ҳисобланган сўз билан иш кўради:

*Аҳли қалам чекса-да сўз ранжини,
Сўзда очур икки жаҳон ганжини.*

Аслида, сўз аҳли қаламни эмас, жонларини тарашлайди. Кўнгилларида сидк, қалбларида фикрат бўлгани боис ҳам улар ҳар қанча ҳурматга муносибдир:

*Жонни тарашлайди қалам тигидин,
Фикрат ўқир қалби, кўнгил сидқидин.*

Ҳазрат Алишер Навоий таъбирича, Тангри таоло ўз сирларининг хазинаси бўлган инсонни яралмишлар ичида сўз туфайли мумтоз этди. Ҳатто оламнинг яратилиши ҳам сўз шарофатидан. Шунинг учун “Хазойин ул-маоний”даги лирик шеърларида ҳам, насрий ва адабий-илмий асарларида ҳам улуғ мутафаккир сўз қадри, сўз масъулияти масалаларига алоҳида диққат қаратади. “Хамса”нинг ҳар бир достонида сўз таърифига алоҳида боблар бағишлайди. Сўзнинг илоҳий неъмат эканини, бир нафас бўлсин, назардан четда қолдирмайди. Улуғ мутафаккир “Назм ул-жавохир” асарида, жумладан, сўзга мана бундай таъриф беради:

*Сўздурки нишон берур ўлукка жондин,
Сўздурки берур жонга хабар жонондин,
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,
Билким, гуҳаре шарифроқ йўқ ондин.*

Буюк ижодкорнинг сўзга бу қадар эҳтиром билан муносабатда бўлиши замирида, биринчидан, инсон учун сўзнинг нечоғлиқ улуғ неъмат экани, уни қадрлаш зарурати ифодаланган бўлса, иккинчидан, ижод аҳли зиммасидаги улкан масулиятни таъкидлаш мақсади ётади.

“Ҳайрат ул-аброр” да буюк салафи, ватани *Ганжа*, қўнгли *ганжхез*, хотири *ганжуру тили ганжрез* шайх Низомийни васф этар экан, шоир мана бундай ёзади:

*Ганжа қуёшики, кўтаргач алам,
Айлади сўз мамлакатин якқалам...*

Яъни Ганжа қуёши бўлган Низомий назм байроғини кўтаргач, сўз мамлакатини якқалам қилди. Буюк салафи шеърятининг жаҳоний шухратини ҳазрат Навоий ана шундай таъриф этади. Бу орқали қалам ва сўзнинг қадри нечоғлиқ баланд эканига урғу беради.

2. Ижод намунаси мукамал бадият билан бирга теран маънони мужассам этмоғи зарурлиги. Сўз, ҳар икки ижодкор – Низомий ва Навоий наздида бирдай илоҳий неъмат сифатида қадрланади. Низомий талабига қўра, теран маънони ифода этмаган сўз ёзиб такрор этишга арзимаиди. Сўзнинг назм ипига тизилиши ҳали шеър дегани эмас, чинакам шеър бўлиши учун поэтик матн замирида чуқур маънодан ташқари ихлос ва жонфидалиқ тажассум топмоғи зарур. Яна бир шарти, оз сўзда кўп маъно ифодаланмоғи (*Юз этма бир сўзингни, юзни бир эт*), меъёрга амал қилинмоғи (*Керакдир сўзга ҳам сув сингари ҳад*) лозим:

*Суханким манбайи маъно эмас ул,
Ёзиб, такрор этишга арзимас ул.*

*Қийинмас сўз тизиб, назм айламак, лек
Керакдир сўзга ихлос, жонфидалиқ.*

*Сўзингни чўзма ортиқ, мухтасар эт,
Юз этма бир сўзингни, юзни бир эт.*

*Керакдир сўзга ҳам сув сингари ҳад,
Ошиб-тошганда зарқ айлайди албат.*

Сўз санъати тарихи шундан далолат берадики, бадиятнинг чин маънодаги юксак намуналари мавжуд назарий қолиплар доирасида қолмайди. Аксинча, назарий қоидаларни ижоддаги янгича ёндашувларга, юксак ижодий кашфиётларга мувофиқлаштириш заруратини кун тартибига қўяди. Озарбайжон олими Тимур Керимлининг: “Низомийнинг дохийлиги шундаки, унинг қалами жанрнинг шаклий қолипларига риоя қилмайди, аксинча жанрни қалам талабларига риоя этишга мажбур қилади”¹, деган сўзлари ижод табиатига хос ана шу хусусиятдан келиб чиққанини таъкидлаш керак.

¹ Kerimli T. Muhabbat va insoniylik dostoni. /Nizomiy Ganjaviy. Xusrav va Shirin. - Bako, 2019. – 3 s.

Ҳазрат Алишер Навоий “Ҳайрат ул-аброр” достонида

*Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсун анинг сурати ҳар не дурур.
Назмки маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маоний қошида хўб эмас –*

деб ёзар экан, бу орқали замонлар келиб назмнинг суратида янгиланишлар бўлишини башорат қилган. Буюк шоир назмнинг ранго-ранг либослар билан зийнатланиши табиий эканини таъкидлаш баробарида, ҳар қандай шаклда бўлишидан қатъи назар, “асл анга маъни” эканини алоҳида таъкидлайди. Маъни жиҳатдан марғуб бўлмаган назм маоний аҳлининг эътиборини қозона олмаслигига эътибор қаратади.

Алишер Навоийнинг бу масаладаги адабий-эстетик тутуми “Бадойиъ ул-бидоя” девони дебочасида ҳам қатъий ифодаланган: *“Яна бир буким, гўйиё баъзи эл ашъор таҳсилидин ва девон такмилидин гараз мажозий ҳусну жамол тавсифи ва мақсуд зоҳирий хатту хол таърифидин ўзга нима англамайдурурлар. Девон топилгайким, анда маърифатомиз бир газал топилмагай ва газал бўлгайким, анда мавъизатангиз бир байт бўлмагай. Мундоқ девон битилса, худ асру беҳуда заҳмат ва зойиъ машаққат тортилгон бўлгай”*.

Бу ўринда буюк адиб “маъни” тушунчасига янада ойдинлик киритади. Унинг *“маърифатомиз, мавъизатангиз”* бўлмоғи зарурлигига эътибор қаратади.

Таъкидлаш зарурки, шайх Низомий ҳам, ҳазрат Навоий ҳам “маъни”га урғу берар экан, зинҳор бадииятни инкор этмайди. Аксинча, назмда ёки насрда битилган бўлишидан қатъи назар, сўз санъати намунасида теран мазмун ва гўзал бадиият уйғунлиги талаб этилишини таъкидлайди. Ҳар икки мутафаккир ўз асарлари орқали бунинг бекиёс намунасини кўрсатади.

3. Бадиий асар Ҳақ ва ҳақиқатга таяниши. Ҳар икки мутафаккир таърифича, ушбу фазилатдан маҳрум асар ҳеч қандай қимматга эга эмас. Улар фикрича, ижод намунаси Ҳақ ва ҳақиқат нурига йўғрилмоғи шарт ва зарур. Акс ҳолда ижод аҳлининг сўзи эътиборга тушмайди, эътироф қозона олмайди. Низомий “Махзан ул-асрор”да бу борадаги қарашларини қуйидагича ифода этади:

*Кажлигидин гулда тикан битди гар,
Ростлигидин топди шакар найшакар.*

*Қайдаки ростликка тикилгай алам,
Ҳақ ўша байроқни кўтаргай баланд.*

Улуғ шоирнинг мазкур байтларда қўллаган ташбеҳлари замирида ҳаётда ҳам, ижодда ҳам ростликка, Ҳақ ва ҳақиқатга риоя этиш зарурати ифодаланган. Унингча, каж, яъни эгри бўлгани боис гулда тикан битади. Тўғри ўсгани, ростлиги туфайли найшакардан шакар олинади. Қаердаки

ростликка байроқ тикилса, Ҳақ таоло бу байроқни юксакка кўтаради. Бу фикрларни ижод жараёнига татбиқ этилса, ижодкор учун мезон – ростлик, Ҳақ ва ҳақиқат бўлмоғи керак.

Айни моҳиятни ҳазрат Алишер Навоий “Ҳайрат ул-аброр”да куйидагича бадиий талқин этади:

*Нукта су янглиг эритур тошни,
Топса ҳақиқат ўтидин чошни.
Бўлса ҳақиқат гуҳаридин йироқ,
Ришта сўзин сўзламаган яхишироқ.*

Яъни, ҳақиқат гуҳаридин мосиво сўзни сўзлашдан наф йўқ. Бундай сўз на халойиқ олдида эътиборли, на Холиқ наздида. Инсоният тарихининг ибтидосидан то бугунга қадар қоғоз қоралаганлар сони қанча эканини Яратганнинг ўзи билади, улар орасида битиклари эл кўнглига малҳам бўлганлари эса бармоқ билан санарлидир. Чунки, ижод сир-синоатга тўлиқ жараён. Қалбида ҳидоят нури мужассам бўлганларгина ҳам халққа, ҳам Ҳаққа манзур асарлар битиш шарафига ноил бўлади. Шайх Низомий ва ҳазрат Навоий ижоди бунинг ёрқин исботидир, улар асарларининг умрбоқийлиги боиси ҳам шунда.

*Рост сухан бирла амал айла, ҳой,
Пушту паноҳ сенга қодир Худой.
Таъби Низомийки, камарбастадир,
Ишлари ростлик ила орастадир.*

“Махзан ул-асрор”дан олинган ушбу байтларда Низомий зоҳиран ўз-ўзига хитоб қилаётгандек кўринса ҳам, аслида буни бутун ижод аҳлига мурожаат, дея қабул қилмоқ зарур. Буюк мутафаккир фикрича, рост сухан бирла қилинган амалгина Ҳақ таоло даргоҳида қабул бўлади. Модомики Низомийнинг таъби шеър ёзишга мойил экан, фақат ростликкина асарларини ораста этади ва айни шу фазилат уларнинг келажак наслларга-да маъқул бўлишини таъминлайди.

Ҳазрат Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” тазкирасида ижод аҳлига баҳо берар экан, уларнинг Ҳақ ва ҳақиқатга муносабатини асосий мезон деб билади. Жумладан, биринчи мажлис ибтидосида “*ҳақойиқ ва маориф адосида назм либоси дилпазирроқ*” эканини алоҳида таъкидлайди. Асарларида “*ҳақойиқ ва маорифни дарж этган*” шоиру адибларни алоҳида эътироф этади. Ҳусайн Бойқаронинг туғишган акаси Бойқаро Мирзо ҳақида ёзар экан, “*ҳақиқунослиги аъло мартабада*” эканини мамнуният билан таъкидлайди. Ўз навбатида, бу каби фикрлар ҳазрат Алишер Навоий адабий-эстетик қарашларида ҳақиқат ва маърифат масаласи алоҳида мавқега эга бўлганидан далолат беради.

“Махбуб ул-қулуб”нинг “Назм гулистонининг хушнағма кушлари зикрида” сарлавҳали бобида эса, сўзлари ҳақиқат ва ростликдан йироқ қалам аҳли ижодкорларнинг “адно”, яъни энг куйи табақаси сифатида таърифланади ва қаттиқ танқид қилинади: “*Яна адно табақаси, жамо-*

атедурларким, назм била фақат кўнгуллари хушнуд ва хурсанд ва розию баҳраманддурлар. Ва юз машаққат била бир байтким бозлаштургайлар, даъво овозасин етти фалакдин ошургайлар. Сўзларида не ҳақойиқ ва маориф нўшидин ҳаловат ва назмларида не шавк ва ишқ ўтидин ҳарорат. Не шоирона таркиблари аҳсан ва не ошиқона сўзу дардлари шуълаафган. Баъзидин агар гоҳи бирар яхши байт воқеъ бўлур, аммо ўн онча ямон даъво зоҳир бўлурки, у ҳам зоеъ бўлур”.

Икки буюк хамсанавис чиқарган муштарак хулоса шундан иборатки, назмдан мурод кўнгул хушлиги эмас. Юз машаққат билан ёзган шеър учун шоирлик даъвосини қилиш ва овозасини етти фалакдан оширишга уриниш – уят. Шеър чинакам шеър даражасига кўтарилмоғи учун унда ҳақиқат ва маорифдан баҳра, шавк ва ишқ ўтидан ҳарорат бўлмоғи талаб этилади. Ҳазрат Навоий фикрича, юқорида танқид қилинган адно тоифанинг қораламалари ана шу фазилатлардан маҳрум. Уларнинг баъзиси агар бир яхши байт ёзса, ўн ёмон байти билан ўша арзирли байтни ҳам зое қилади.

Умуман, Ҳақ ва ҳақиқатга таяниш – ижод намунасининг қимматини оширгани каби ижодкорнинг ҳам мартабаси юксалишига далолат қилади.

4. Ижодкор ўз мустақил йўлидан юриши, тақлиддан йирок бўлиши. Шайх Низомий Ганжавий жаҳон адабиётида ўзига хос янгилик ҳисобланган хамсачиликнинг тамал тошини қўйди. Буюк мутафаккирнинг “Панж ганж”и жаҳон адабиётида янги юксак поэтик анъанани бошлаб берди. Зеро, Шайх Низомийнинг асл муддаоси бетакрор бадиият намунасини яратиш эди. “Искандарнома”да буюк шоир ифтихор билан таъкидлаганидек, шу боис у қалам урилганга қалам урмади. Дуру жавоҳирга тўла ганж топди ва уни ўз тарозисида тортди.

*Низомий риштага гавҳар тизган дам
Қалам урилганга урмади қалам.*

*Дуру гавҳарларга тўла топди ганж,
Ўз тарозусида ўзи тортди ганж.*

*“Шарафнома”син овоза айлади,
Эскини янгилаб, тоза айлади...*

Низомий “Панж ганж”и хамсанавислик учун ижодий мезон этиб олинди. Унга кўра, “Хамса”га кирувчи бешала дoston мавзу ва жанр нуқтаи назаридан “Панж ганж”га мувофиқ келиши, ҳар бешала дoston вазни борасида ҳам анъанага риоя этилиши (“Ҳайрату-л-аброр” – сарий, “Фарход ва Ширин” – ҳазажи мусаддаси маҳзуф, “Лайли ва Мажнун” – ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф, “Сабъаи сайёр” – хафиф, “Садди Искандарий” – мутақориб баҳрларида ёзилиши), сюжети, образлар тизими ва композицияси Низомий дostonига мутаносиб бўлмоғи, шунинг баробарида, унга тақлид қилинмаслиги, бадиий-эстетик тафаккур тараққиётида мутлақ янги поэтик ҳодиса даражасида ижод этилмоғи шарт этиб белгиланди.

Табиийки, бундай мураккаб вазифанинг уддасидан чиқиш осон эмас эди. Кўпчилик ижодкорлар бу ишга уриниб кўргани маълум. Бироқ уларнинг аксари Низомий достонига муқобил асар яратишга ожизлик қилди. Низомий “Панж ганж”ни 1170-1204 йилларда яратган бўлса, орадан бир асрдан зиёдроқ вақт ўтиб, 1299-1301 йилларда туркийлардан чиққан улуғ мутафаккир Хусрав Дехлавий унга жавобан “Хамса” ярата олди. Ушбу поэтик анъанага жавобан асар ёзиш нечоғлик мураккаб эканини ҳазрат Навоий мана бундай ифода этади:

*Кўп киши ҳам қилди татаббуъ ҳавас,
Сарву гул ўтрусига келтурди хас.*

Яъни Низомийга эргашиб, татаббуъ ёзишга интилганлар, ҳавас қилганлар кўп бўлди. Бироқ уларнинг аксари сарву гул қаршисига хас келтира олдилар, холос.

Буюк бешлик – “Хамса”ни ижод этар экан, ҳазрат Навоий ўз олдига мана бундай бадий-эстетик вазифа кўяди:

*Ани назм этки, тарҳинг тоза бўлгай,
Улусга майли беандоза бўлгай.*

*Йўқ эрса, назм қилгонни халойиқ
Мукаррар айламак сендин не лойиқ.*

*Хуш эрмас эл сўнгинча раҳи сурмак,
Йўлеким, эл югурмишдур – югурмак.*

*Биравким бир чаманда сойир эрди,
Нечаким гул очилгон – кўрди, терди.*

*Ҳамул ерда эмас гул истамак хўб,
Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп.*

Улуғ мутафаккир халойиқ назм қилгонни мукаррар айламоқ – такрорламоқ фикридан йироқ. Ул зотнинг эътиқодича, бировлар кетидан от сурмоқ, эл югурган йўлдан югурмоқ зинҳор маъқул эмас. Бошқалар гул терган чаманда гул истамоқ оқил иши саналмайди. Ваҳоланки, “*Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп*”. Яъни ҳар ким ўз дидига мос гулни изламоғи, термоғи зарур. Шоир фикрича, шеърятда ўзгаларни такрорлаш (“*мукаррар айламак*”) айб. Чинакам шоир ўз сози билан куйлаши лозим. Бошқалар кетидан от сурмоқ, ўзгалардан туйғу олиш ҳақиқий ижодкор иши эмас. Тақлидчилик ижод табиатига зид. Ўз сўзини, ўзигагина хос услубда ифодалаган ижодкоргина адабиёт оламида ўз ўрнини топади, муайян мавқега эриша олади.

Ҳазрат Алишер Навоийнинг ўзи бу борада барча замон ижодкорларига ибрат бўларли буюк ишни бажарди. Анъана замирида ўзига хос ижод мезонлари асосида оламшумул янгилик яратди, хамсанависликни юксак бир

даражага кўтарди. Ваҳоланки, Низомий-Ганжавий, Хусрав Дехлавий ва Абдурахмон Жомийдай буюк ижодкорлардан кейин хамсачиликни янги босқичга олиб чиқиш осон бўлмагани аён. Ҳазрат Алишер Навоий буюк салафларини такрорлаш у ёқда турсин, уларга айрим эътирозларини ҳам билдиради. Жумладан, улар Хусрав образи талқинида “*Ки мулки андоғу ойини мундоқ, сипоҳи андоғу тамқини мундоқ*” тарзида мактовни ҳаддан оширганини танқид қилади. Ана шу мавзудаги асарини “Фарҳод ва Ширин” деб атар экан, ўз ижод мезонидан келиб чиқиб, бош қахрамонликка Хусравни эмас, Фарҳодни танлайди. Баҳром образи талқинида ҳам 1) унда мояи дард йўқлиги ва ишқ оташидан маҳрумлиги; 2) етти қаср қуриб, ишрат суриши ва маст-аласт ҳолда афсона тинглашида ҳақиқатга номувофиқлик кўради. “Сабъаи сайёр” сюжети ва композициясини навоийёна асосга қуради. Булар барчаси Низомий ва Навоийнинг ижодкор ўз мустақил йўлидан юриши, тақлиддан йироқ бўлиши зарурлиги ҳақидаги хулосаси ўзаро уйғун эканидан далолат беради.

Хулоса ўрнида

Мақолада қўйилган илмий муаммо таҳлили икки буюк мутафаккир Низомий ва Навоийнинг бири хамсачиликни бошлаб бериб, дунё адабиётидаги ушбу ноёб анъананинг тамал тошини қўйган бўлса, иккинчиси бу ишни инсон тафаккури етиши маҳол бўлган юксак мақомга кўтаргани ҳақидаги умумлашмага олиб келади. Озарбайжон ва ўзбек халқлари фарзандлари бўлган бу икки мутафаккирнинг ижод концепциясига доир адабий-эстетик қарашлари наинки улар яшаган давр, балки барча замонлар учун ҳам бирдай аҳамиятлидир. Зеро, адабиёт оламига қадам қўйган ҳар бир ёш шоир ёки адиб улар ижод лабораториясига қанчалик чуқур кирса, сўз санъати сирларини нечоғлик теран ўрганса, ижодда шунчалик камолга эришади. Бу эса, ўз навбатида, туркий адабиёт равнақига муносиб ҳисса қўшадиган, салоҳияти юксак ижодкорларнинг янги авлоди шаклланишига хизмат қилади.

Ҳазрат Алишер Навоий “Хамса”ни ижод қилиш билан эришиш осон бўлмаган ижодий мақсадини амалга ошириб, буюк салафи Низомий Ганжавий панжасига панжа урди. Икки буюк мутафаккирнинг дўстона ушлашган панжалари ўзбек-озарбайжон адабий алоқаларининг бугунги кундаги ривожини таъминлашда ҳам асос-замин вазифасини ўтаб келаятир. Ушбу адабий ҳамкорлик яна кўп асрлар давомида юксак самаралар беришидан умидвормиз.

*Нурбой ЖАББОРОВ,
филология фанлари доктори,
профессор*